

आठपहरिया राई जातिको लोकभूगोल : एक अध्ययन

शम्भुप्रसाद खतिवडा*

परिचय

सामान्य अर्थमा लोकभूगोल भनेको लोकको भूगोल हो । कुनै पनि स्थानको लोकभूगोलको अध्ययनको लागि त्यस स्थानको लोकलाई बुझ्नु पर्ने हुन्छ । भाषा, संस्कृति, पेसा, धर्म, भूपरिधि आदि केही भौतिक र अभौतिक समानता भएका मानिसहरूको समूहलाई लोक भनिन्छ । लोक भन्नाले पुरानो शैलीमा रहेको ग्रामीण समुदाय जसको जीवनपरम्परा सामान्य हुन्छ र आधुनिक प्रविधि र सहरीकरणले त्यति प्रभाव पारेको हुँदैन भन्ने धारणा जोर्डन र रोउनट्री (१९९०) ले व्यक्त गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार यस्ता मानिसहरू स-साना समूहमा अलगगै संगठित भई परम्परागत रीतिरिवाज, जाति, वंश परम्परा र जीवनपद्धतिमा लगभग आत्मनिर्भर छन् भने त्यसलाई लोकसंस्कृति भन्न सकिन्छ । सुरुका दिनमा लोकसंस्कृति शब्दले कृषिजीवन र तल्लो वर्गको सांस्कृतिक परम्परासँग विशेष सम्बन्ध राखेको पाइन्छ भने अहिले यो अवधारणामा व्यापक परिवर्तन आएको छ । अतः एक निश्चित क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिस तथा जातीय समुदायको रचना, सिर्जना, आचरण र व्यवहारको स्थानीय वितरणमा पाइने भिन्नतालाई लोकभूगोल भन्न सकिन्छ । लोक स्रष्टा भएकाले उसको लोकजीवन र लोकसंस्कृति अकाट्य बन्न जान्छ भने लोकभूगोल लोकजीवनपद्धति उद्भव र विकास हुने विशाल भूपरिधि र कार्य क्षेत्र हो । यही परिभाषालाई आधार मानेर हेर्दा निश्चित भूपरिधिभित्र बसोबास गर्ने जाति र त्यसको संस्कृतिलाई जोडेर प्रसिद्ध विद्वान Eugenewilhelm ले यसरी परिभाषित गरेका छन् । लोकजीवनको स्थानीय ढाँचा र भूवातावरणीय अध्ययनलाई लोकभूगोल भन्न सकिन्छ । (Folk geography may be defined as the study of the spatial patterns and ecology of folk life, cited in Jordan and Rowntree, 1990: 229) कुनै पनि देश वा स्थानमा दुई प्रकारका मानिसहरूको बसोबास पाइन्छन् । पहिलो लोकप्रिय (popular) आधुनिकता र सहरीकरणसँगै परिवर्तनशील (changing) हुन्छ भने दोस्रो लोक (folk) परम्परागत (traditional) प्रकृतिको हुन्छ । यसरी नै लोकजीवन भन्नाले लोकसंस्कृतिका भौतिक र अभौतिक दुबै पक्षको योगलाई जनाउँछ भने लोकभूगोलले तिनीहरूको स्थानीय ढाँचामा देखिने भिन्नतालाई बुझाउँछ ।

नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला धनकुटामा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरूमध्ये आठपहरिया राई पनि एक हो । यो जातिको आफ्नो छुट्टै भूपरिधिसहित सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पहिचान रहेको छ । आठपहरिया शब्द यो जातिको आफ्नै शब्द होइन “राजामाहाराजाका साथ चौबिसै घण्टा (आठै पहर) सँगै रहने अङ्ग रक्षकलाई आठपहरिया” भन्दछन् भन्दै नेपाली बृहत् शब्दकोष (२०४०) ले परिभाषित गरेको छ । अर्को तर्फ नेपालमा राणाशासनकालमा आठपहरिया पदवी सैनिक सेवामा रहेको देखिन्छ । प्रपन्नाचार्य (२०५१) ले यिनीहरूको अभ्यन्तरिक रीतिस्थितिका आधारमा आठ परिवारबाट आजको रूपमा पुगेको अठोट गरेका छन् भने नेपाल एकीकरण पछि स्थानीय निशान भगवती रुझन राखेबापत त्यहाँका बासिन्दालाई दिएको पदवी भनी “मेचीदेखि महाकाली” भाग-१ (२०३१) मा उल्लेख गरेको पाइन्छ । यो जातिले आफूलाई मार्गाराजाको रक्षार्थ खटिएका श्रृङ्गी ऋषिका सन्तानको रूपमा दाबी गर्दै आएको देखिन्छ भन्ने खतिवडा

* सहप्राध्यापक खतिवडा धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, त्रि.वि., धनकुटामा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

384 आठपहरिया किरात जातिको लोक भूगोल : एक अध्ययन

(२०६१) ले उल्लेख गरेका छन् । यो जातिलाई दाहाल (१९८५ इ.) र कन्दडुवा (२०५०) का अध्ययनले पनि श्रृङ्गी ऋषिका सन्तान भनेका छन् । यो जातिको सांस्कृतिक क्षेत्र र भूपरिधि अझै पनि धनकुटामा यथावत रहेको देखिन्छ र उनीहरूलाई आठपहरिया, आठपरे, अट्टेप्रे, भूईफूट्टा आदि विभिन्न नामले सम्बोधन गरेको पाइन्छ । आठपहरिया राई जातिलाई नोर्दि र मोरिस (१९२८) र विष्ट (१९६०) का अध्ययनले राई जातिका विभिन्न थरमध्येको एक थर मानेका छन् र उनीहरूको प्रमुख बसोबास क्षेत्र धनकुटा बजार वरिपरिका गाउँहरू देखाएका छन् । तर अचेल यो जाति आफूलाई राईभन्दा आठपहरिया किरात शब्दले सम्बोधन गर्न रुचाउँछ । यसै अनुरूप आफ्नो जातीय संगठन “आठपहरिया किरात समाजको केन्द्रिय कार्यालय” धनकुटामा स्थापना गरेको छ । यसले सुरुका दिनदेखि नै नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघमा आठपहरिया किरातको छुट्टै पहिचानका साथ सूचीकृत हुन प्रयास गरिरहेको देखिन्छ । उपरोक्त तथ्यहरूको आधारमा यो जातिको नामाकरणका बारेमा त्यति सजिलै निचोड निकाल्न सकिँदैन । त्यसैले उनीहरूको शाब्दिक अर्थ केलाउनुभन्दा थातवास र इतिहासका आधारमा धनकुटा बजारको वरिपरि छरिएर रहेको पुरानो किराती जाति जसले यहाँको जङ्गल फडानी गरेर बसेका थिए भन्दा न्यायसंगत हुने देखिन्छ ।

किरात जातिका बारेमा प्राचीन धर्म ग्रन्थ, अध्ययन-अनुसन्धानले थुप्रै लेख-रचना र सामग्रीहरू प्रकाशन गरेको पाइन्छ । तर ती लेख-रचनाहरूमा आठपहरिया राई जातिका बारेमा कमै चर्चा भएको पाइन्छ । त्यसैले यो जातिका बारेमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्नका लागि लोकसंस्कृति तथा लोकजीवनमा नै भर पर्नुपर्ने देखिन्छ । यो जातिभित्र समान भाषा, संस्कृति, पेसा, सामाजिक मूल्यमान्यता, वेषभूषा, चाड पर्व आदि मान्ने मानिसहरूको समूह रहेको पाइन्छ । यही विशिष्ट पहिचानभित्र आठपहरिया राई जातिको लोकसंस्कृति र जीवनचर्या जस्ता लोकभूगोलका विविध पक्ष पाउन सकिन्छ । यी विविध तथ्यहरूलाई समेटेर यो लेखमा आठपहरिया राई जातिको लोकभूगोलको अध्ययन गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि र सामग्रीहरू

आठपहरिया राई जातिको लोकसंस्कृति, लोकजीवन र लोकभूगोलको अध्ययन एकीकृत लोकविधि (integrated folk approach) बाट सम्पन्न गरिएको छ । यो अध्ययनमा विशेष गरी गुणात्मक सूचनाहरू (qualitative data) प्रयोग गरिएका छन् । यी सूचनाहरू तीन चरणबाट सङ्कलन भएका छन् ।

पूर्व स्थलगत अध्ययन कार्य

- यो चरणमा आठपहरिया राई जातिको अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य केलाएर धनकुटा जिल्ला र पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको सदरमुकामको मुटुमा रहेर आफ्नो लोकसंस्कृति अझसम्म जगेर्ना गर्न सफल यो जातिको लोकजीवन र लोकभूगोल क्रमशः हराउँदै गएकाले त्यसको सम्बर्द्धन र संरक्षणका लागि अध्ययन आवश्यक छ भनी छनौट गरियो ।
- आठपहरिया राईहरूको अवस्था पहिचान गर्न उनीहरूको बसोबास क्षेत्र धनकुटा नगरपालिका र यसको आसपासका गाउँहरूमा अध्ययन गर्न डाँडागाउँलाई अध्ययन केन्द्र छनौट गरी प्रमुख सूचकहरूको पहिचान तथा अध्ययनको लागि वातावरण बनाउन पूर्व स्थलगत सर्वेक्षण कार्य सम्पन्न गरियो । धनकुटाको डाडाँगाउँलाई अध्ययन केन्द्र बनाएर सान्ताङ्ग, याक्ते, छारागाउँ आदि बस्तीहरूमा स्थलगत अध्ययन गर्न उपयुक्त हुने प्रारम्भिक नतिजा देखियो । यो जातिका बारेमा प्रकाशित पूर्व कार्यका विभिन्न सामग्रीहरूको सङ्कलन, अध्ययन र समीक्षा गरियो । एकीकृत

लोकविधिबाट स्थलगत अध्ययन र सूचना सङ्कलन गर्नका लागि विशेषज्ञहरूबाट तीन दिने अभिमुखीकरण गोष्ठी सम्पन्न गरियो ।

- स्थलगत अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने रुजुसूची, प्रश्नावली फारम र अवलोकन फारम तयार गरियो र आवश्यक पर्ने क्यामेरा, अडियो रेकर्डर, भिडियो क्यामेरा आदिको सङ्कलन गरियो ।

स्थलगत अध्ययन

२००६ मे ५ देखि जुलाई ४ सम्म धनकुटाको डाडाँगाउँमा बसेर १२५१ घरधुरीमा रहेका ६९८२ जना आठपहरिया राई जातिलाई समेटेर स्थलगत अध्ययन गरियो । यो चरणमा आठपहरिया किरात समाज र गाउँका प्रमुख सूचनादाताहरूसँग समन्वय गरी आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्न निम्न विधिहरू अपनाएको थियो । यसमा धनकुटा नगरपालिका, भीरगाउँ र वेलहरा गा.वि.स. मा रहेका आठपहरिया राईहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

- सहभागितामूलक अवलोकन (participatory observation) पूजा (गोठ, मार्गा, जीमि, तीनकिल्ले, वर्षेसेउ); पास्नी, विवाह, मृत्युसंस्कार, भोजभतेर आदि ।
- मार्गा, जीमि, तीनकिल्ले, ठेनापाङ्ग, माङ्गाटा र अन्य महत्वपूर्ण सम्पदाको अवलोकन, वस्तीहरूको भ्रमण, छायाङ्कन, फोटो सङ्कलन ।
- अन्तरवार्ता र अडियो भिडियो रेकर्ड ।
- समूह छलफल र अडियो भिडियो रेकर्ड ।
- डायरी लेखन र दैनिक स्थलगत विवरणको अभिलेखीकरण ।
- विभिन्न भौतिक लोकप्रदर्शनी कलाहरूको सङ्कलन र अभिलेखीकरण ।

उपरोक्त विधिहरूबाट सङ्कलन गरिएका तथ्य र सूचनालाई आठपहरिया किरात समाजको कार्यालयमा एकदिने अन्तर्क्रिया गोष्ठीको आयोजना गरियो । उक्त कार्यक्रममा प्रमुख सूचनादाताहरूसँग विश्लेषणात्मक प्रारम्भिक प्रतिवेदन माथि छलफल गरिएको थियो । यो अध्ययनका लागि डिजिटल क्यामेरा, अडियो रेकर्डर, भिडियो रेकर्डर, प्रश्नावली फारम, चेकलिस्ट, अवलोकन फारम आदि अध्ययन सामग्रीहरू प्रयोग भएका छन् ।

तथ्याङ्क विश्लेषण

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त भएका सूचनालाई विश्लेषण गरी यो लेख तयार गरिएको छ । यो लेखमा विशेष गरी विवरणात्मक विधिलाई अपनाइएको छ । उपयुक्त स्थानहरूमा तालिका पनि प्रयोग गरिएको छ ।

यो अध्ययन एकीकृत विधि (integrated approach) बाट सम्पन्न गरी त्यसबाट प्राप्त भएका सूचनाहरूको विश्लेषणात्मक सँगालो भएकाले यसको प्रकाशित सामग्रीहरू विभिन्न अनुसन्धाता, अध्यापक, नीतिनिर्माता, योजनाविद्, राजनीतिक व्यक्ति, स्वयम् आठपहरिया राई जाति र यसका बारेमा चासो राख्ने जो कोहीलाई यो जातिका बारेमा जानकारी लिन र आवश्यक नीति बनाउन उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ । यो जातिका बारेमा सङ्कलित प्रारम्भिक तथ्यहरू, जस्तै- डायरी, फोटो, अडियो, भिडियो र सङ्कलित सामग्रीहरूको अभिलेखीकरण दुरुस्त भएकाले यो अध्ययनको औचित्य निकै सान्दर्भिक रहेको छ भन्ने विश्वास गरिएको छ । अहिले आठपहरिया राईको मातृ भाषामा प्राथमिक तहका पाठ्यक्रम सञ्चालन भइरहेकाले यो लेखले पठनपाठनमा समेत विशेष योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

परिणाम र विश्लेषण

आठपहरिया राई जातिको लोकभूगोल र लोकसंस्कृतिका प्रकारहरू

आठपहरिया राई जातिको लोकभूगोलभित्र लोक र परिवर्तित संस्कृतिका (folk and non-folk culture) दुवै तत्त्वहरू पाउन सकिन्छ। तर यी तत्त्वहरू यो जातिको प्रमुख बसोबासस्थल जस्तै सान्ताङ, याक्ते, माझगाउँभन्दा अन्य वस्तीहरूमा निकै फरक पाउन सकिन्छ। कतिपय सवालमा अन्य बस्तीका स्वयम् आठपहरियाहरूले पनि भिन्नताको महसूस गरेको देखिन्छ। यसरी भिन्नता हुनुमा उनीहरूको बसोबास क्षेत्र, अरू जाति र संस्कृतिको प्रभाव, बजारसँगको सम्बन्ध र शिक्षा आदि मान्न सकिन्छ। यसरी हेर्दा यो जातिको लोकभूगोललाई भौतिक (material) र अभौतिक (non-material) गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

भौतिक लोकभूगोल

यो जातिको भौतिक लोकभूगोलभित्र उनीहरूको वरिपरिको वातावरण र उनीहरूले आफूलाई वातावरणसँग अनुकूलन (adaptation) हुनका लागि निर्माण तथा प्रयोग (all objects or things made and used by members of Athapahariya) गरेका सामग्रीहरू, भूपरिधि, वनजङ्गल, माटो, खोला/पानी आदिलाई समावेश गर्न सकिन्छ। यो जातिले प्रयोग गर्ने घर (पाङ), लुगा (लोट्लिङ्ग), औजार, भाँडावर्तन, कलाकौशल, बालीनाली, खेतवारी, वेषभूषा आदिलाई भौतिक लोकभूगोलका उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ।

अभौतिक लोकभूगोल

यसअन्तर्गत लोकभाषा, साहित्य, कथा, दन्त्यकथा, नाटक, विश्वास, मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज, चाडपर्व, संस्कार र धार्मिक परम्परा आदिलाई समावेश गर्न सकिन्छ। जुन यो जातिमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा कालान्तरदेखि हस्तान्तरण हुँदै आएको देखिन्छ। यस्ता संस्कृतिजन्य तथ्यहरू लिखितभन्दा मौखिक तवरले हस्तान्तरण हुँदै आएको देखिन्छ। उनीहरूको भनाई अनुसार लोकवार्ताका माध्यमबाट यो जातिका मानिसहरूले अरू जाति र बाहिरी संसारसँग व्यवहार गर्ने बताउँछन्।

आठपहरिया राई जातिको लोकभूगोलका विशेषताहरू

आठपहरिया राई जातिको लोकभूगोल र लोकजीवनपद्धतिमा (folkgeography and folk-life) उनीहरूको संस्कृतिभित्र पाइने भौतिक र अभौतिक लोकसंस्कृति (material and non-material cultures) का स्थानीय ढाँचा (spatial patterns) र भूवातावरणीय अवस्था (ecological conditons) दुवैका विशेषताहरू पाउन सकिन्छ। यिनै विशेषताहरूबाट लोकभूगोलको रचना भएको देखिन्छ। यो जातिको लोकभूगोलका विशेषताहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

स्थान र भूपरिधि

आठपहरिया राई जाति एक निश्चित भौगोलिक क्षेत्र (territory) र स्थान विशेषलाई ओगटेर बसिरहेको देखिन्छ। यो जातिले आफ्नो पितृपूजामा उच्चारण गर्ने मुन्दुममा पूर्व तांखुवा खोला, पश्चिम फोंसुवा खोला, उत्तर मार्गापोखरी र गुराँसे डाँडा र दक्षिण तमोर नदीको चार किल्लालाई भूपरिधि मान्दै आएको देखिन्छ। तर लोकवार्ता अध्ययनका क्रममा प्रमुख सूचनादाताहरूले उनीहरूको प्राचीन भौगोलिक क्षेत्र हालको तेह्रथुम जिल्लामा पर्ने लुम्बु खोलासम्म रहेको थियो भन्ने जानकारी दिएका छन्। यसरी नै कन्दङ्वा (२०५०) को अध्ययनले यो जातिको भूपरिधि धनकुटा, वेलहरा, भलहरा र खाल्सा क्षेत्रलाई उल्लेख गरेका छन्। यो जाति अझै पनि पितृ श्राद्ध गर्न वर्षको एक

पटक भलहरा हुँदै बराहक्षेत्रसम्म जाने गरेकाले यसले प्राचीनकालमा धेरै क्षेत्र ओगटेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यो जातिका प्रत्येक थरको निश्चित स्थानमा किपट भूमि, मार्गा तथा जीमी थलो र धुलेपूजा क्षेत्र विभाजन भई सोही अनुरूप चाडपर्व र पूजामा भेला हुने परम्परा अफसम्म यथावत् रहेकाले उनीहरूको स्थानप्रतिको सचेतना (Sense of place) स्पष्ट रहेको देखिन्छ । यो जातिका विभिन्न थरहरूले बताउँदै आएका उत्पतिस्थल, राज्य, किपट क्षेत्र र धुलेपूजा क्षेत्रले उनीहरूको जातीय थलो र राष्ट्रिय राज्य (nation-state) अझै पनि धनकुटा बजार र यसको वरिपरि रहेको देखिन्छ (तालिका १) ।

तालिका १: आठपहरिया राई जातिका विभिन्न थरको भूपरिधि

थर	किपट क्षेत्र	धुलेपूजा क्षेत्र	राष्ट्रिय राज्य
होम्बारक	धनकुटा बजार क्षेत्र	चूलिवनको अँधेरी	सान्ताङ्ग
छारा	ओकमालुङ्ग र लुम्दाङ्ग क्षेत्र	निवुवा खोला	ओकमालुङ्ग
माङ्गबङ्ग	पारिपाल्ते क्षेत्र	साम्मेडवा खोला	डुम्रेसान्ते
पाडसङ्ग	पाडसिङ्ग क्षेत्र	चिसापानी	पाडसिङ्ग
छिल्लिङ्गे	छारागाउँ क्षेत्र	श्रीपञ्चमी	—
किम्दाङ	किन्ताङ्ग र भिरगाउँ क्षेत्र	किन्ताङ्ग	—

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६३ ।

अरू थरका आठपहरिया राईहरूको किपट क्षेत्र र धुलेपूजा स्थल धनकुटा, हात्तिखर्क, वेलहरा, भलहरा र भीरगाउँमा रहेको बताउँछन् ।

यो जातिले भौगोलिक अवस्था, हावापानी र नदीलाई जनाउने केही शब्दावली पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसले उनीहरूको लोकभाषामा भौगोलिक अवधारणाहरू स्पष्ट रहेको देखिन्छ, जस्तै- पाड (घर), याडेना (समतल), याक्ठेरेक (भिरालो), टोम्बो (माथि) र योम्बो (तल), खोटेङ्वाटेङ् (उवाडखावड), गुर्दुम (ढुङ्गा धेरै भएको ठाउँ), ठेनाहोङ् (ठूलो नदी), हुटुवामा (गर्मीको बेला), चुङ्गवा (जाडोको बेला) आदि ।

सांस्कृतिक प्रसारण

यो जातिको लोकसंस्कृति र भौगोलिक विस्तार तथा प्रसारण जनसङ्ख्या बृद्धिसँगै नयाँ स्थानमा बसाइँ सर्ने र अरू स्थानबाट यिनीहरूको मूलबसोबास क्षेत्रमा आउने प्रक्रियाबाट भएको देखिन्छ । यो जातिको वनावटमा विभिन्न थर, उपथर र पाछाहरू रहेको पाइन्छ । आठपहरिया राई जातिले थर उपथरको विभाजनमा स्थान (place) लाई महत्त्व दिँदै आएको देखिन्छ । यो जातिभित्र पनि भित्रको वा मौलिक (aboriginal) र बाहिरको वा बसाइँ सरेर आएको (migrated) भन्ने दुईवटा विभाजनका आधारहरू पाउन सकिन्छ । यसको अतिरिक्त पाछा, साम्मेट्का आधारमा थर र उपथर विभाजन गरेको पाइन्छ । यो जातिले यहीँको भीर पाखा र ओडार वा माटो फुटाएर उत्पति भएका थरलाई खाम्बोङ्गवा भनेका छन् । माङ्गबुङ्ग, पांगसुङ्ग, होम्वारक, छारा, फोकिम र खावाडुक उप थर भएका आठपहरिया राईहरू खाम्बोङ्गवाभित्र पर्दछन् । यिनैका पूर्खाहरू सबभन्दा पहिले यहाँ जङ्गल फडानी गरेर बसोबास गर्दै आएको उनीहरूको भनाइ छ । त्यसैले यी थरका मानिसहरू आफूलाई भूईँफुट्टा वा जिम्दार/जिम्दानी भन्न रुचाउँछन् (दाहाल, १९८५ इ.) । यो जातिमा पानी चल्ने विभिन्न थरका मानिसहरूलाई शुद्धीकरण (purification) गरेर आफ्नो समुदायमा समावेश गराउने प्रचलन रहेको देखिन्छ । यसरी समावेश हुन आएका मानिसहरूलाई थाम्बोङ्गवा भनी नामाकरण गरेका छन् । यसमा छिल्लिङ्गे, किम्दाङ्ग, छोङ्गदेन, चारिङ्गमे, रोदुवा, लेङ्गसुवा आदि

पर्दछन् । यी थर भएका आठपहरिया राईहरूको लिम्बू, याखा, राई, कटुवाल, धिमाल, थारु, ठकुरीसँग सम्बन्ध रहेको उनीहरू स्वीकार्छन् । हाल यो जातिको जनसङ्ख्या धनकुटा नगरपालिका, वेलहरा र भीरगाउँ गा.वि.स. मा छरिएर रहेको छ जसमा जम्मा १२५१ घरधुरीमा ६९८२ जना रहेको देखिन्छ । अहिले यो जातिको धनकुटा जिल्लादेखि बाहिर इलाम, भोजपुर, मोरङ, भ्रुपा लगायत ११ जिल्लामा बसोबास रहेको देखिन्छ । यो जातिको हालको साक्षरता दर ६८.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

यो जातिको सामाजिक लोकजीवन मुख्य जातीय वंश परम्पराका आधारमा सञ्चालन भएको देखिन्छ । सामाजिक व्यवस्था कायम गर्न विभिन्न रीतिस्थिति, विश्वास र मान्यताहरूको विकास गरेको बताइन्छ । यो जातिमा महिला, पुरुष बीच काममा त्यति विभेद देखिँदैन तर सम्पतिको अधिकारमा भने केही फरक पाउन सकिन्छ । सानालाई आदर गर्ने र ठूलालाई सम्मान गर्ने, साइनोअनुसार सम्बोधन गरेर बोलाउनु यो जातिको प्रमुख विशेषता मान्न सकिन्छ ।

लोकभूवातावरण

आठपहरिया राई जातिको बस्ती, जीवन निर्वाहस्तरको भूउपयोग प्रणाली (subsistence landuse practice), वातावरण परिवर्तन (environmental changes) र भौतिक वातावरणबीचको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययनलाई लोकभूवातावरण भन्न सकिन्छ । यो जातिको लोकभूवातावरणले उनीहरूको घर, परिवार, समुदाय, थर, पाछा र दैनिक जीवनपद्धतिलाई भल्काएको देखिन्छ । अझ व्यापक रूपमा विश्लेषण गरेर हेर्दा यो जातिको वातावरणप्रतिको ज्ञान, भूउपयोग प्रणाली, प्राकृतिक तथा मानवीय स्रोतहरूको व्यवस्थापन र वातावरण परिवर्तनसँगको सामञ्जस्यतालाई नै लोकभूवातावरणका उदाहरण मान्न सकिन्छ । यसैका आधारमा यो जातिले आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि स्थानीय साधन र स्रोतहरूलाई परम्परागत सीप र ज्ञानका आधारमा अधिकतम उपयोग गर्दै आएको देखिन्छ । उनीहरूले यी सीपहरू आफ्ना पुर्खाहरूबाट आर्जन गर्दै आएको बताउँछन् ।

आठपहरिया राईले स्थानीय वातावरण अनुसार आफूलाई अनुकूलन गर्न अवसर र जोखिम दुवैलाई राम्ररी केलाएर व्यवहार गर्दै आएको पाइन्छ । यो जातिका घर (पाङ), दलान (मोखा), चूल्हो (होट्लुङ), इष्टदेव (मार्गा/जीमी थलो) र दैनिक जीवनचर्या (खेतीपाती) आदिमा लोकभूवातावरणका उदाहरण पाउन सकिन्छ । यसैको आधारमा यो जातिले वर्षमा मनाउने तीनवटा प्रमुख चाडमा मानिस, पशु धन र बालीनालीमा रोग व्याधि, सुख्खा खडेरी नलागोस् भनी घरपूजा (मागेन्ता), गोठपूजा गर्ने, मार्गा तथा जीमीको पूजा गर्ने, बाली चढाएर खाने, पानी माग्ने (वाईपागे) जस्ता व्यवहारले प्रकृतिको पूजक हो भन्न सकिन्छ ।

आठपहरिया राई जातिको वातावरणसँग घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको चर्चा माथि गरिसकिएको छ । यो जातिले आफ्ना घर वरिपरिको वातावरणलाई ज्यादै ख्याल गरेको देखिन्छ । जमिन, जल र जङ्गल उनीहरूकै लागि प्रकृतिले वरदान दिएको (nature gift for them-selves) भन्ने लोकविश्वासले पनि यो जातिको प्राकृतिक वातावरणसँगको अन्तर्सम्बन्ध (human-environment interrelationships) गहिरो छ भन्न सकिन्छ । उनीहरूका भनाईअनुसार प्रकृतिबाटै खाद्यान्न, लत्ताकपडा र लोकउपचारका साधनहरू उत्पादन हुने भएकाले यसलाई ईश्वरको वरदान मान्दै पूजा गरेको पाइन्छ । उनीहरूले दैनिक जीवनचर्या र लोकजीविकोपार्जनका लागि विभिन्न स्थानमा रहेका प्राकृतिक साधन र स्रोतलाई अधिकतम उपयोग गर्न लेक-बेसी अन्तर्सम्बन्ध स्थापना गरेको पाइन्छ । त्यसैअनुसार स्थानीय साधन र

स्रोतको उपयोगका लागि लेक-बेसीमा मौसमअनुसार खेती गर्ने, गोठ सार्ने, वस्तुहरू साट्ने आदि जस्ता थुप्रै लोकशिल्पकलाको ज्ञान आर्जन गरेको देखिन्छ। अर्कोतर्फ जनसङ्ख्याको आकार बृद्धिसँगै उस्तै धरातलीय स्वरूप, हावापानी, माटो, वनस्पति क्षेत्रको छनौट गरी नयाँ स्थानमा बसोबास गर्ने जस्ता परम्परागत ज्ञान र सीपको पनि विकास भएको देखिन्छ। यो जाति वातावरणप्रति ज्यादै संवेदनशील रहेको छ भन्ने उदाहरण स्थानीय वातावरणलाई सूक्ष्म प्रयोग (use of microenvironments) गरी आफ्नो दैनिक जीवनचर्याका लागि खेती-पशुपालन-वनलाई माध्यम बनाउँदै आएकोले पनि प्रस्ट पार्दछ।

यो जातिका जानिफकारहरूका भनाइअनुसार उनीहरू सूर्य, चन्द्रमा, नक्षत्र र ताराहरूको सहायताले मौसम परिवर्तनको ख्याल गर्ने, त्यसै अनुरूप बाली लगाउने, गोठ सार्ने, प्रमुख अन्नबालीको छनौट (घैया धान, कागुनो, कोदो) गर्ने, घुमिखेती (shifting cultivation) गर्ने, सुँगुर र कुखुरा पाल्ने जस्ता विशिष्ट सीप विकास गरेर वातावरणसँग अनुकूलिन हुँदै आएको देखिन्छ। यिनै अन्न तथा पशुहरूलाई आफ्नो पितृपूजा र मार्गा तथा जीमी थलो पूजामा बलि चढाउँदै आएको पाइन्छ। त्यसैले यो जातिमा यी बाली र पशुहरूको सम्बर्द्धन अहिलेसम्म भएको देखिन्छ।

आठपहरिया राई जातिले आफूलाई वातावरणसँग अनुकूलिन गराउन जमिनमा गह्रा बनाउने, कुलो बनाएर खेती गर्ने जस्ता विशिष्ट परम्पराको थालनी प्राचीनकालदेखि नै गर्दै आएको देखिन्छ। आफूलाई चाहिने हातहतियार, भाँडावर्तन, लत्ताकपडा, औजारहरू आफै तयार गर्ने विशिष्ट लोकशिल्पकलाको ज्ञान पनि रहेको पाइन्छ। यसको साथै सुँगुर पाल्ने, सुर्ती, जडीबुटी, खोर्सानी, लाहा जस्ता नगदे बालीहरू लगाउने र यी वस्तुहरूलाई मधेससम्म लगेर अन्नसँग साटेर खाद्यान्न सङ्कट टार्ने जस्ता सीपले पनि यो जातिको परम्परागत जीवनशैलीले वातावरणसँगको अनुकूलनको नमूनालाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। अहिलेसम्म यो जातिको अर्थ व्यवस्था जीवन निर्वाहस्तरको परम्परागत खेती र पशुपालनमा नै आधारित रहेको देखिन्छ। तर केही स्थानका आठपहरिया राईहरू बजारोन्मुख तरकारी खेती, फलफूल, चिया, अलैंची, दूध आदि जस्ता उच्चमूल्यका वस्तुहरू उत्पादनमा आकर्षित हुँदै आएको देखिन्छ। यसले उनीहरूको बजारसँगको सम्बन्ध पहिलेदेखि नै विकसित आएको थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। यसैलाई यो जातिको वातावरणीय ज्ञान (Environmental perception) को उदाहरण मान्न सकिन्छ।

घर (पाड) लाई यो जातिको लोकभूवातावरणको एक उदाहरण मान्न सकिन्छ। उनीहरूले घरलाई भित्र र बाहिर गरी विभिन्न भागमा विभाजन गरेर प्रयोग गरेको पाइन्छ, जस्तै- टेलाड (आँगनबाहिरका मानिस आएर बस्ने, अन्न सुकाउने), मोख (दलान जाँतो र कुखुराको खोर राख्ने, मानिस आउँदा बस्ने, खेत बारीबाट अन्न ल्याएर राख्ने), पाडभित्र (पानीको गाग्रो र भाँडा वर्तन राख्ने, भ्याड राख्ने) सबभन्दा भित्री भाग (सुत्त, बस्न, पकाउन, खान, पितृपूजा गर्न, जाँड रक्सी राख्ने) र माथिल्लो तलामा अन्न भण्डारण गर्न। यो जातिमा घरको धूरी, मूल खाँबो र चूल्होको ज्यादै महत्त्व हुन्छ। यी तीनै वस्तुहरूलाई आठपहरिया राईभन्दा अरू जातिलाई छुन मनाही गरिएको छ। अन्जानमा कसैले छुन गएमा नियमानुसार चोख्याउन लाग्ने सामग्री किन्न रकम दण्ड स्वरूप तिर्नु पर्ने बताउँछन्। यो जातिले चूल्हो तीनवटा ढुङ्गा गाडेर बनाएको देखिन्छ। यसलाई धेरै आठपहरियाहरूले बाहुन (पश्चिमतर्फ), भोटे (उत्तरतर्फ) र खाम्बोडवा (दक्षिणतर्फ) नामकरण गरेको बताउँछन्। यही प्रकृतिको आसन जीमी तथा मार्गास्थानको वनावटमा पनि पाउन सकिन्छ। घरको आँगन नजिकै भाङ्गा (गोठ), सुँगुरको खोर र केटाकेटी सुत्ने कटेरा पनि बनाएको देखिन्छ।

लोकभाषा र लोकसाहित्य

आठपहरिया राई जातिको लोकभूगोलको अर्को विशेषता भनेको यसको आफ्नो भातृभाषा र लोकसाहित्य पनि हो । यो जातिले आफ्नो घर परिवार र समुदायसँग आफ्नै मातृ भाषामा संवाद र कुराकानी आदानप्रदान गर्दछ, भने अरू जातिका मानिसहरूसँग संवाद गर्न नेपाली भाषा प्रयोग गर्दछ । यो जातिले आफ्नो भाषामा रूखविरुवा, फलफूल, सागपात, तरकारी, अन्नबाली, शरीरका अङ्गहरू, चराचुरुङ्गी, जीवजन्तु आदि सम्बन्धी नाम शब्दावलीहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ । उनीहरूको आफ्नै भाषाशैलीमा लोकआख्यान र कथा भन्ने, गीत गाउने, बाजा बजाउने, नाच्ने र ठट्टा गर्ने परम्परा रहेकाले पनि लोकप्रदर्शनी कलालाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिँदै आएको देखिन्छ । विभिन्न भाकामा लोकगीतहरू गाउने जस्तै छेम्बाडो, साच्चोरो, छिवाक्, छिवाक् छाम्लोमा ख्याले, हाइयारी, गोठाले, ज्याउरे र लोकनाचहरू जस्तै ढोल नाच र मारुनी नाच ज्यादै लोकप्रिय छन् । यो जातिका बूढापाकाहरूको भनाइअनुसार युवायुवतीहरू रातको समयमा भेला भएर डेरापाड बस्ने, गीत गाउने र नाच्ने प्रचलन रहेको थियो तर अहिले यो प्रचलन लोपोन्मुख अवस्थामा छ (मुकारुङ्ग र अन्य, २०६६) । आठपहरिया राई भाषा र वेलहारे भाषामा गरी हालसम्म दुइवटा विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध तयार भइसकेका छन् भने लोकसाहित्यका क्षेत्रमा अझ धेरै काम गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

लोकसंस्कार

आठपहरिया राईजातिको जन्मदेखि मृत्युसम्मका जीवन संस्कारहरू आफ्नै पाराले सम्पन्न गरेको पाइन्छ । यो जातिले न्वारान, पास्नी, छेवार, पुत्तवाडो जस्ता संस्कारलाई धुमधाम मनाउने गर्दछ । उनीहरूको विवाहमा केटी माग्ने कार्यमा मामाको विशेष भूमिका रहेको देखिन्छ । कुनै केटाले केटी मन पराएपछि एक बोतल रक्सी र एउटा भाले लिएर केटीको मामाको घरमा जान्छन् र उनलाई भान्जी मागिदिन अनुरोध गर्दै ल्याएको कोशेली बुझाउँछन् । मामाले पनि उनले ल्याएका कोशेली स्वीकार गरेर एउटा भालेको साँप्रो भान्जीको घरको दलिनमा लगेर सिउरिएर भान्जीलाई फलानाको छोरालाई दिएको जानकारी दिन्छन् । उनको निर्णय चित्त बुझेको खण्डमा रीतपूर्वक विवाहको काम सम्पन्न हुन्छ । यो जातिमा चोरी विवाह र विधुवा विवाहहरू पनि प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । विवाहमा केटा पक्षले तोकिएको रीतबमोजिमका सामग्रीहरू केटीको घरमा बुझाउनु पर्छ ।

मानिसको मृत्यु भएपछि सबै छरछिमेक भेला भएर मलामी जाने, मृतकलाई लुगा लगाइदिएर राम्रोसँग आ-आफ्नो दाहसंस्कार स्थलमा लगेर गाड्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । यो जातिको मृत्युसंस्कारमा गरिने शुद्धाईको काम सामान्यतया सात दिनदेखि आफ्नो अनुकूलता हेरी शनिबार र मङ्गलबारका दिन सम्पन्न गर्दछन् । यो जातिले मृत्युसंस्कारमा चोखिनका लागि बाखा, सुँगुर, कुखुरा काटेर पितृपूजा गर्दछ । शुद्धाईको दिन आफ्ना नातागोताका मानिसहरू डाकेर राँगो काटेर भोज लगाउने प्रचलन रहेको देखिन्छ ।

लोकविश्वास, मान्यता, देवीदेवता र उपचार

आठपहरिया राई जातिको आफ्नै लोकमूल्य-मान्यता, धार्मिक विश्वास र सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्परा रहेको पाइन्छ । भूटा बोल्ने, गालीगलौज गर्ने, महिलाहरूलाई नराम्रो नजरले हेर्ने र सरापने गर्नु हुँदैन, यदि कसैले त्यसो गर्‍यो भने कसुर ठहर्छ र कसुरबाट मुक्त हुन भाकल तथा उपौर गर्न खोला बहाउनी गर्नु पर्छ भन्ने अटल विश्वास रहेको पाइन्छ । यो जाति जीमीभूमिबाट भूतप्रेत उत्पत्ति भएर रूख, खोला र बाटोमा बसेर तर्साउँछ, भन्ने विश्वास गर्दछ । उनीहरूको लोकविश्वासहरू आफ्नो

जातिको उत्पत्ति, घर र बसाइँसराइँ, देवीदेवता, पशुपक्षी, सामाजिक मूल्यमान्यता र अनुशासन, तन्त्रमन्त्र र गल्ली-कसुरसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ।

आठपहरिया राई जाति प्रकृतिको पूजक रहेको माथि चर्चा गरिसकिएको छ। यो जाति आफ्ना पिता, पुर्खा र इष्टदेवतालाई ज्यादै सम्मान गर्दछ भन्ने कुरा उनीहरू आफ्नै थातथलो, भूपरिधि र घरमा नै चाडपर्वहरूमा भेला भएर पूजा गर्नुले पनि प्रमाणित गर्दछ। यो जातिका इष्टदेवता मार्गा/जीमी, तिनकिल्ले र थानीहरू मानिन्छन्। यी देवस्थलहरू उनीहरूको थर, पाछा, बसोबास क्षेत्र र प्राचीन भूपरिधि आदिका आधारमा तय भएको पाइन्छ। यी थलोहरूमा उनीहरूले प्रत्येक चाडमा सामूहिक भेला भएर पूजा गर्ने र भाकल पूरा गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ।

यो जातिले प्राचीनकालदेखि लोकउपचार पद्धतिको विकास गरेको पाइन्छ। उनीहरूले यो ज्ञान आफ्ना पितापुर्खाहरूबाट पाएको विश्वास गर्दछन्। यो जातिका जानवा, माड्काटा जस्ता व्यक्तिहरूले सपनामा लोकउपचार विधि र त्यसमा अपनाउनु पर्ने नियमका बारेमा ज्ञान पाएको बताउँछन्। उनीहरूले जोखना हेर्ने, तन्त्रमन्त्रबाट भूतप्रेत, बोक्सी, डायनी घपाउने, भारफूक गर्ने, जडीबुटी बनाउने जस्ता लोकउपचार विधि अपनाएको पाइन्छ। माड्काटा, यावा र जानावा लोकउपचारमा संलग्न रहेको पाइन्छ। उनीहरूको उपचार पद्धति भने अलग-अलग रहेको देखिन्छ। यो जातिमा माड्काटालाई जोखना हेराउनु निकै खर्चिलो हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। तर पनि उनको जोखना हेराइले जे भएको छ दुरुस्त जोखनामा आउँछ भन्ने अटल विश्वास रहेको पाइन्छ। माड्काटाको जोखना हेर्ने पद्धति पनि विचित्रको हुन्छ। उनलाई सहयोग गर्न विचारी र धुपैरेको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यिनीहरूको छनौट पनि सपनामा नै बताएअनुसार गर्नुपर्ने धारणा माड्काटा असारबहादुर राई बताउँछन्। माड्काटाले जोखनाको बखत के-के भने त्यसलाई जोखना पछि सामूहिक भेलामा विचारीले सविस्तार बताउने प्रचलन रहेको देखिन्छ। यावा र जानावाले नाडी छान्ने, जोखना हेर्ने, अक्षता मन्सिने र भाकल गरेर उपचार गरेको देखिन्छ। यो जातिमा विशेष गरी जानावाहरू जडीबुटीबाट औषधि बनाउने र भारफूक गर्ने कार्यमा संलग्न रहेको देखिन्छ। उनीहरूले लेक-बेसी, खोला-खोल्सी, वन-जङ्गलबाट जडीबुटीबाट ल्याएर औषधि बनाउने गरेको बताउँछन्। पहिले-पहिले भाँचिएको हाड जोड्ने, चिरफार गर्ने जस्ता जटिल सर्जिकल काम गर्ने र जडीबुटी मधेसमा समेत लगेर औषधि गर्ने प्रचलन रहेको कुरा उनीहरू बताउँछन्।

परम्परागत संघसंस्था

आठपहरिया राई जातिले आफ्नो जातीय परम्परालाई व्यवस्थित तुल्याउन सामाजिक, धार्मिक, प्रशासनिक, सांस्कृतिक र न्यायिक कार्य सम्पादन गरी लोककल्याणकारी नमूना कायम गरेको पाइन्छ। यो जातिको जातीय प्रमुखको भूमिका सुब्बाले गर्दछ। न्याय र लोककल्याण कार्य निष्पक्ष होस् भनेर यो जातिका खाम्बोडवा थरका आठपहरिया राईहरूले विजयपुरबाट छिट्टलिङ्गे थर भएका व्यक्तिलाई ल्याएर सुब्बा नियुक्ति गरेको धारणा उनीहरूको छ। उसको नेतृत्वमा पुजारी, गाउँ बुढा, किपटीया, पगरी आदि सम्मिलित अमाल कचहरी (गाउँसभा) नामक प्रशासनिक तथा न्यायिक संस्था सञ्चालनमा थियो। अझ पनि माड्बुङ्ग थर बस्दै आएको बिहिबारे हाट नजिकैको ठूलो घर (टेनापाड) मा सुब्बाको बस्ने स्थान (गाढी) रहेको विश्वास गरिन्छ। उनीहरूले विभिन्न चाडपर्व र सामाजिक कार्यमा सुब्बालाई निम्ता गर्ने र भेटी राख्दै आएको देखिन्छ भने कतिपय स्थानमा यो चलन हराइ सकेको देखिन्छ।

उपसंहार

आठपहरिया राई जातिलाई थातवास र इतिहासका आधारमा धनकुटा बजारको वरिपरि छरिएर रहेको किरातीहरूमध्येको सबभन्दा पुरानो जाति मान्न सकिन्छ। यो जातिको नामाकरणका बारेमा सजिलै निक्यौल गर्न सकिँदैन। तर यो जातिको सांस्कृतिक रीतिरिवाज, चाडपर्व, वेषभूषा र भूपरिधि अझ पनि यथावत् रहेकाले यसको लोकभूगोल, लोकभूवातावरण र लोकजीवनको महत्त्व निकै देखिन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि आठपहरिया राई जातिको लोकसंस्कृतिमा धेरै परिवर्तन आएको देखिन्छ। आधुनिकीकरण, सहरीकरण, भूमण्डलीकरण र बजारको प्रवेश परिवर्तनको प्रमुख कारण हुन् भन्ने यो जातिको ठहर छ। यसको अतिरिक्त बाह्य जगतसँगको सम्पर्क, शिक्षा, बसाइँ सराईँ, विद्युतीय प्रविधिको प्रसारण, छरछिमेक र सञ्चारको प्रभाव र राज्यले समयसमयमा ल्याउने भूमि, पानी, जङ्गल, जाति, भाषा आदिसँग सम्बन्धित नीतिले पनि परिवर्तन आएको उनीहरू बताउँछन्। अर्कोतर्फ यो जातिका युवायुवतीहरूले आफ्नो लोकसंस्कृति अरूकोभन्दा भिन्नै भएकाले केही असजिलो मान्दै जानाले पनि उनीहरूको लोकसंस्कृति लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको अनुमान गर्न सकिन्छ। यिनै जीवित भूपरिधि, भूवातावरण, जीविकोपार्जनको परम्परागत सीप र ज्ञान, लोकशिल्प र प्रदर्शनकारी कला, सामाजिक मूल्य मान्यता आदिलाई यो जातिको लोकभूगोलको विषय वस्तु मान्न सकिन्छ, जुन आज मातृ भाषामा पठनपाठनका लागि ज्यादै उपयुक्त हुनसक्छ।

सन्दर्भ कृतिसूची

- कन्दडवा, काजिमान (२०५०). *आठपहरिया राई जातिको दिनचर्या*. नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौँ।
- खतिवडा, शम्भुप्रसाद (२०६१). *आठपहरिया राई जातिको पार्श्वचित्र*. हुसाडेक, नेपाल, धनकुटा।
- दाहाल, डिल्लिराम (१९८५ इ.). *एन इथ्नोग्राफिक स्टडी अफ सोसियल चेन्ज एमोड द आठपहरिया राईज अफ धनकुटा*. सिनास, त्रि.वि., कीर्तिपुर।
- नोर्दी, ब्रुक र मोरिस, (१९२८ इ.). *द गोरखाज*. कस्मो प्रकाशन, नयाँ दिल्ली।
- प्रपन्नाचार्य, स्वामी (पीएचडी) (२०५१). *किरातको प्राचीन इतिहास*. किरातेश्वर प्रकाशन वाराणासी।
- मुकारुड, बुलु, खतिवडा, शम्भुप्रसाद र वाईवा, लुइसाड (२०६६). *आठपहरिया राई लोकवार्ता तथा लोकजीवन*. दिवस, तुलसी र मञ्जुश्री, हरी (सम्पादक), नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज, काठमाडौँ।
- विष्ट, डोरबहादुर (१९६० इ.). *पिपुल अफ नेपाल*. रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ।
- सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय (२०३१). *मेचीदेखि महाकाली*, भाग-१. श्री ५ को सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौँ।
- जोर्डन, टीजी र रोउनट्री, एल (१९९०). *द ह्युमन मोजाइक ए थेमेटिक इन्ट्रोडक्सन टु कल्चरल जीयोग्राफी*. हारपार कोलिन पब्लिशर, युएसए।